

Balázs Géza

Gondolkodási formák, gondolatalakzatok

A dramatizált nyelv

Az alakzat nem csak kép! A köztudatban az él, hogy az alakzat = beszédet szépítő eljárás, vagyis stilisztikai jelenség. A magyar nyelv oktatásában kiemelt szerepet kap a stilisztika, s a „nyelvtannak” ezt a fejezetét általában kedvelik mind a tanárok, mind pedig a diákok, talán ezért is gondoljuk sok stilisztikai jelenségről, hogy ezek „csak” az irodalomban, azon belül is leginkább a költészetben fordulnak elő. A mindennapi nyelv más... Pedig nincs így. Minden, ami megvan az irodalomban, lírában, drámában, epikában, köztes műnemekben és műfajokban, mind-mind megtalálható a mindennapi nyelvben.

Fónagy Iván ekként utal az alakzatokra: „Nem csak a lírai költemény, az elbeszélés vagy a dráma szerkezetét határozzák meg. Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés, az újságcikk, a miniszterhez intézett kérés vagy az iskolai dolgozat kisebb vagy nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek.”¹

A gondolkodási formákból következő alakzatok tehát befolyásolják, meghatározzák – átfogják – a teljes szóbeli és nem szóbeli kommunikációt. Ez pedig azt jelenti, hogy általában, fő irányzatként a nyelvi formák válnak irodalmivá, nem pedig az

irodalmi formák „hétköznapiasulnak”. Több következménye is van ennek. Az egyik az, hogy a nyelvhasználat közösségi szempontból jóváhagyott, ellenőrzött tudás, a másik pedig az, hogy nem lehet büntetlenül a nyelv vagy a nyelvi közösség ellen poétizálni.

Gondolkodási formák. A mindennapi nyelvhasználatunkat alapvető megismerési, gondolkodási formák irányítják. A gondolkodási formák eredményei nyelvi jelenségekben öltenek testet. Az első nyelvészek, sokkal inkább rétorok, stilisztikák ezeket vették észre, s foglalták szabályokba. A klasszikus retorika és követői Arisztotelésztől napjainkig olykor a nyelvtudomány, olykor az irodalomtudomány keretében mindig foglalkoztak az alakzatokkal, néha kellő elméleti mélységgel, máskor másokat ismételve, kiegészítve, ismét mások egyszerűen kihagyták stilisztikájukból az alakzatokat.² Ebből következően ma meglehetősen változatos az alakzatok kutatás, és az alakzatoknak sokféle rendszerezése ismert.

Alakzatok. Bár a kutatás nem állt meg a *Világirodalmi Lexikon* megszületése (első kötet: 1970) óta, Fónagy Iván, a magyar nyelvészet (nemrég el-

¹ Fónagy Iván: *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1990. 44.

² Pl. Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1996.

hunyt) zseniális alakjának ottani „alakzat” címszava ma is vállalható:³

Az alakzat (szkhéma, schema <görög>; figura <latin>) a klasszikus retorika alapfogalma, a beszédet megszépítő, a szó hangalakját és jelentését, a mondatot, a mondatnál nagyobb gondolati egységeket az expresszivitás érdekében átalakító eljárás eredménye. Az alakzat, illetve az alakzat operatív alapját képező egység szintje, terjedelme szerint a következő alakzattípusokat különböztethetjük meg:

1. hangalakzat
2. szóalakzat (vagy trópus)
3. mondataalakzat
4. a mondatnál nagyobb egységekkel operáló gondolatalakzat

Fónagy Iván ismerteti a klasszikus retorikának a nyelvi átalakító műveletek szerint csoportosított alakzattípusait. Ezek alapján a következő négy eljárást különböztethetjük meg:

1. adjekció (bővítésen alapuló eljárás)
2. detrakció (csökkentésen, elhagyáson alapuló eljárás)
3. transzmutáció (az elemek felcserélésén alapuló eljárás)
4. immutáció (a helyettesítésen alapuló eljárás)

Mivel ugyancsak a klasszikus retorikán alapul, igen hasonló, de a korábbinak csak részben megfelelő Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikájának felosztása* is. Ebben a kifejezés (elocutio <latin>; lexisz <görög>) alatt szereplő alakzatok között a következő csoportosítás figyelhető meg:⁴

³ Fónagy Iván: *Alakzat*. In: *Világirodalmi Lexikon*. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 1/146–147. nyomán (nem szó szerinti idézet, B. G.)

⁴ Szabó G. Zoltán–Szörényi László: *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 127–199.

1. a fonológia alakzatai (vagyis: hangalakzat)
2. a szintaktika alakzatai
3. a szemantika alakzatai
4. pragmatikus alakzatok

A négy változáskategória mondataalakzatai:

1. az adjekció alakzatai
2. a detrakció alakzatai
3. a transzmutáció alakzata (itt csak egyet sorolnak fel, a hiszterológiát)
4. az immutáció alakzatai

A klasszikus retorika műszavai talán sokaknak okoznak nehézséget. Ezért egészen egyszerűen magyarul így nevezhetnénk meg a jelenségeket:

1. bővítés
2. csökkentés
3. felcserélés
4. helyettesítés

A nyelvi működés = átalakítás.

A nyelvi működés tehát szabályszerű átalakításokból áll. Ha most kommunikációs szempontból szeretnénk megvilágosítani az alakzatok rendszerét, akkor azt is mondhatjuk, hogy:

1. A bővítés növeli a redundanciát (terjengősséget), a hírértéket, a terjedelmet, azaz ismétlek, körülírok, többet mondok, magyarázok.
2. A csökkentés növeli az entrópiát (az információs bizonytalanságot), azaz kevesebbet mondok, sejtetek, kihagyok.
3. A felcserélés megzavarja a várhatóságot, a kiszámítotttságot, azaz váratlanságával meglepetést okoz.
4. A helyettesítés segíti az árnyalást, a téma jobb megvilágítását, azaz színesíti, egyúttal világosabbá teszi a közlést.

Antropológiai szempontból mind a négy művelet alapvető, mert segíti

az emberek közötti kommunikációt. Az ismétlés segíti a megértést, egy-szersmind segíti egy-egy szó, mondat (szöveg) megjegyzését. A csökkentés gazdaságossá teszi a közlést. Olykor fölösleges mindent kétszer mondani, sőt egyszer is sok. A felcserélés izgalmat, feszültséget kelt, ezzel felrázza a hallgatót. A helyettesítés a dolgok jobb, érzékelhetőbb megértését szolgálja. Nem véletlen, hogy fontos eszköze a metafora, amelyet már régen nem csupán stilisztikai képként, hanem gondolkodási módként, alapformaként tartunk számon.

Funkcionális alakzatelmélet. A korábbi klasszikus rendszerezéseket (s részben az ettől eltérő liege-i retorika nézeteit) az 1970-es évektől kezdődött szövegtani és pragmatikai, majd a legújabb kognitív kutatások eredményeként Gáspári László egy funkcionális alakzatelméletben összegzi.⁵ Bevezetője így hangzik:

„Egy funkcionális alakzatelmélet keretein belül a gondolatok elrendezésének formai megoldásai (az ismétlés, az ellentét, a chiazmus, az allúzió, az allegória, az irónia, a hiperbola stb.) mint a legtágabb pragmatikus ismeretelméleti kategóriák – úgy is mint a szemléleti-hangulati létezőmód foglalatjai – a nyelvvel bomlanak le, illetve ki, mondat-, szintagma-, lexéma- vagy hangalakzatokkal, melyek a rájuk jellemző specifikus jegyek mellett egy-szersmind (és szükségszerűen) a fölérendelt és elsődleges alakzattípus generikus jegyeit is képviselik, hordozzák. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a gondolatalakzatok vizsgálata az egyéb alakzatok minősítését, a szövegben

betöltött funkcionális természetük feltárását is magában foglalja.”⁶

Más szavakkal: legcsodálatosabb tevékenységünk, a beszélés, a szövegalkotás legfontosabb jegyei megragadhatók a gondolatalakzatok segítségével.

Bővítés. Adjekciós alakzat a protézis és a paragogé. A protézis a szó elejéhez, a paragogé a szó végéhez illeszt egy vagy több elemet. Pl. vagy → avagy, hiába → mindhiába, hozzám → énhozzám, illetve: majd → majdan, itt → itten. De a szó belsejét is lehet bővíteni, ez az alakzat az epentézis: szorgalmas → szorgalmatos, lelkiifurdalás → lelkiismeret-furdalás.

Ugyancsak bővítő eljárás az egyszerű ismétlés (iteráció = egy elem ismétlése), valamint a leplezett ismétlés (variáció, fokozás, figura etimologica = a szótó ismétlése).

*ne hódolj és ne hódíts,
ne csatlakozz a hadhoz.*

*(József Attila: Tudod, hogy
nincs bocsánat...)*

Ebben az idézetben a hódolj és a hódíts figura etimologica (hód-ol, hód-ít), de véletlenül összecseng vele a következő sorban található had szó is, amely a paronomázia⁷ jelenségét adja. A paronomázia vagy szójáték ugyancsak adjekciós alakzat, hiszen „szaporítja” a mondanivalót vagy egybecseng valamilyen más

⁶ Ennek alapján készül az ELTE Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszékén működő Stíluskutató csoportban az alakzatlexikon, valamint Az alakzatok világa című könyvsorozat. A kutatócsoport vezetője, a könyvsorozat szerkesztője: Szathmári István.

⁷ paronomázia: szójáték; különböző értelmű, de hasonló hangzású szavak egybefűzése

⁵ Gáspári László: *A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. 13.

nyelvi jelenséggel, felidéz valamilyen más jelenséget. A paronomázia a lapok kedvelt címadási technikája is egyben. Pl. (a cím után az eredeti szót, szószerkezetet, frazémát közöljük):

Nyolc óra munkát, nyolc óra pihenést
(nyolc óra munka, nyolc óra pihenés)

Híg a leve (olcsó húsnak híg a leve)

Mindenkit bele! (mindent bele!)

Árnyal a gazdaság (Szárnyal a gazdaság)

Utaskísértők (utaskísérők)

Három a gazság (Három a magyar igazság)

Mindennapi kenyerük (mindennapi kenyerünket...)

Romálom (réomás)

Tendernyi pénz (tengernyi pénz)

Szeletet vett (szelet vet)

Megjött a szétvágó (megjön az étvágó)

Pöröshadsereg (vörös hadsereg)⁸

Ritka és vicces a teljes szerkezetre kiterjedő paronomázia (tulajdonképpen szóhatár-eltolódással keletkező többletjelentés, poliszémia):

*Egy kispesti vendéglőbe
egy kis pesti vendég lő be*⁹

Végül a bővítés sajátos esete az antonima, az ellentét is, hiszen az antonima egyik tagja megköveteli vagy előhívja a másik tagot is. Nem készült még magyar nyelvű antonimaszótár, de a *Magyar szókincstárban*¹⁰ megtalálhatjuk a legfontosabb ellentéteket. Pl.:

⁸ Címek a Heti Világgazdaságból, 2006. május 6.

⁹ Pesti folklór. Saját gyűjtés.

¹⁰ Kiss Gábor főszerk.: *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1988.

alapít – megszüntet, felszámol
balsejtelem – bizakodás, remény
balsors – jósors, jószerencse
bélpoklos – étvágytalan, kákabélú
kikap – győz, diadalt ül, nyer
mereng – cselekszik
örökös – mulandó

Csökkenés. Detrakciós alakzat a klasszikus retorikában az aferézis és az apokopé. Az aferézis a szó elejét, az apokopé a szó végét hagyja el. Pl. aki → ki, amely → mely, otthon → hon, illetve: éppen → épp, valamiért → valamiér' (ez esetben sokszor aposztrofál jelezzük a hiányt). Szinkopénak nevezzük azt a jelenséget, melynek során a szó belsejéből hagyunk el egy vagy több elemet; a szisztolé egy hosszú szótag megrövidítését jelenti. Természetesen ezek a jelenségek össze is kapcsolódhatnak. Régi szokás a hosszú településnevek megrövidítése. Pl.:

Budapest helyett Pest (aferézis)
Nyíregyháza helyett Nyíregy
(apokopé)

Balmazújváros helyett Balmaz
(apokopé)

Zalaegerszeg helyett Zeg
(szinkopé)

Esztergom helyett Egom
(szinkopé, szisztolé)¹¹

Az ellipszis (elhallgatás) egy kevésbé fontos, a nyelvtani szerkezetben nélkülözhetetlen, de a szövegösszefüggés alapján kikövetkeztethető szó elhagyása. Az ellipszis beszédünket gazdaságosabbá teszi, hiszen nem kell mindig mindent elmondani. Állítható: ellipszis nélkül nem lehetne emberi beszéd, hiszen nincs unalmasabb, fárasztóbb a mindig mindent elmondásnál. Az ellipszis emellett bizonyos szövegtípusokra különösen jellemző. Ilyen pél-

¹¹ Saját gyűjtés.

dául a közmondás és a szólás: [Nincs] Se pénz, se posztó (= kudarc, sikertelenség kifejezése: mindkét remélt haszontól, kedvező esélytől elestünk).

A zeugma a mondat egy szavának odaértése a többihez. Annyiban detrakció, hogy egy többtagú szerkezet valamely résztagját elhagyja. Pl.

*Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.
(Petőfi Sándor: A hazáról)*

Vagyis a konkrét 'ég a mécsvilágom' az átvitt értelmű 'ég a honszerelmem' szerkezetre is vonatkozik. A zeugma (detrakció) az első szó szerkezeti tag esetében áll fenn.

Az aszúndeton a kötőszóelhagyás jelensége. Szövegeinkben gyakran élünk vele, általa feszesebb, olykor rejtelmesebb lesz a szöveg. Mint József Attila *Nem emel föl* című versében:

*Nem emel föl már senki sem,
[pedig/mert?] belenehezültem a sárba.*

Felcserélés. A transzmutáció, az alkotóelemek cseréje a várhatóság felszámolásával leginkább meglepetést kelt. A metatézis hangok, betűk felcserélését jelenti. A metatézisnek mint kreatív nyelvhasználati műveletnek nyelvtörténeti, nyelvhelyességi vonatkozása is van. Pl. kanál ~ kalán, szöcske ~ szökcse, comb ~ bonc. Számos játékos nyelvi jelenséget sorolhatunk a felcserélési hangalakzatokhoz. Ilyen például a kecskerím, az anagramma vagy a visszafelé is olvasható szó/mondat, a palindrom.

A szabályos mondat szerkezet föllazítása az anakoluthon:

*A bűn az nem lesz könnyebb
(József Attila: Tudod, hogy
nincs bocsánat...)*

József Attila versében a 'bűn' szót kiemeli, s ráutaló névelővel (az) teszi még hangsúlyozottabbá. Az az névelő ebben a helyzetben gyakorlatilag „témaösszegző”, „témakiemelő” szerepet lát el.

A felcserélés másik eszköze a hiperbaton (gyakorlatilag: közbeékelés), két szerkezetileg összetartozó szószerkezet szétválasztása. A szorosan összetartozó elemek költői szétválasztása a tmézis:

*Össze az agg ember rogya két térdére,
Kegyelmet urától szava miatt kére...
(Arany János: Buda halála)*

A hiperbatonból gyakran fakad a hétköznapi kommunikációban mixtura verborum, azaz összezavart mondat. Pl. „garantált haláleseti biztosítási összeg” (egy biztosítási kötvényből). Helyesen: halál esetén garantált biztosítási összeg.

Transzmutációs alakzatnak számít a hiszterológia, amely nevéből is következően a logikus időrend vagy két esemény sorrendjének a megzavarása (sorrendi cseréje). A következő kis vicc ezt a jelenséget aknázza ki:

*„Fiam, átugrom öt percre a szomszéd-
ba, félóránként kavard meg a levest!”*

A felcserélés sajátos és a magyar nyelvben különösen sok játékosságot megengedő alakzata a kommutáció vagy kiazmus (amelyben egy szó vagy szószerkezet elemeit cserélik föl). Pl. Tizántúl ~ túl a Tizán, királyok bora ~ borok királya, egyöntetű ~ ön egy tetű stb.

Helyettesítés. Immutációnak, azaz helyettesítésnek a klasszikus retorika az archaizmusokat tekintette. Tény, hogy egy-egy régi, avitt szó fölelevení-

tése, szóba hozása árnyalja, színesíti a közlést. Az archaizmusok ellentéte, a neologizmus, vagyis az új nyelvi formák megjelenése egyébként ugyanilyen hatást kelt. A helyettesítések közé sorolhatjuk az eufemizmust (az enyhítést), modern változatát, a politikai korrektség nyelvezetét, illetve ennek ellenkezőjét, a diszfemizmust (a közlés „rosszabbá”, „durvábbá” tételét). Később immutációs hangalakzatnak tartották a halandzsát, a blabla-szöveget, majd szóba kerültek a szökölcsonzések is. Helyettesítésen alapuló mondatalakzat az interrogáció (költői kérdés):

*Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép,
Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?
Nem hallottátok Dózsa György hírét?
(Petőfi Sándor: A nép nevében)*

További, a helyettesítésen alakuló alakzat még az ironia (a mondaton túlnövő gúnyos, távolító nyelvhasználat), az allegória (a mondaton túlnövő „téves” elnevezés), a koncesszió (az ellenfélnek tett látszólagos engedmény) is.

A dráma nyelve. Bár valamennyi gondolkodási formának, gondolatalakzatnak lehet szerepe a dráma nyelvében, a dramatizálás maga ugyancsak helyettesítés. A dramatizálás vagy dialógus tulajdonképpen fiktív párbeszéd teremtése.

Gondolkodási formák és nyelv-művelés. A nyelv-művelés tulajdonképpen a gondolkodási formák, gondolatalakzatok előírásai, műveletei szerint kívánja tudatosan alakítani a nyelvet.

A nyelv-művelés, többnyire nyelv-bővítés, erre az adjekciós módszert ajánlja. Vagyis: színesítsük stílusunkat szinonimákkal (rokon értelmű szavakkal). A magyar nyelv-művelésben különleges hangsúlyt kapott a szójátékok készítése és megoldása is. Más esetben a nyelv-művelés a csökkentést javasolja. Csökkentsük az idegen szavak, a divatkifejezések, a káromkodások számát, kerüljük a durvaságot, és – új művelettel – cseréljük fel/helyettesítsük őket másokkal. A detrakciót tehát kövesse transzmutáció vagy immutáció. De a transzmutáció olykor összezavart mondatához (mixtura verborum) vezet, ami azután ugyancsak nem üdvös. A nyelv-művelés fontos módszere a helyettesítés: mondjuk másként, például szebben (eufemizmus, illetve politikai korrektség), használjuk az archaizmusokat, s ne féljünk a neologizmusoktól – inkább igyekezzünk megérteni azokat.

Röviden összegezve:

1. Bővítés: színesítsük a stílusunkat szinonimákkal! Játssz a nyelvvel!
2. Csökkentés: ne használjunk fölöslegesen idegen szavakat, divatkifejezéseket, kerüljük a nyelvi durvaságot!
3. Felcserélés: ügyeljünk az összekevert szerkezetű mondatokra!
4. Helyettesítés: mondjuk másként, mondjuk szebben!

Mindez azt bizonyítja, hogy a gondolkodási formák, gondolatalakzatok nyelvi vetületei nemcsak spontán, hanem már tervezhető módon is változnak. Mindenkinek hasznára válhat, ha megismerkedik velük és tudatosan használja őket.